

УДК 316.64:32

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-2\(78\)-13](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-2(78)-13)

Леся ЛЕВЧЕНКО

кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
ПВНЗ «Європейський університет»,
olesyalevchenko1@gmail.com
ORCID: 0009-0001-4030-7272

СПЕЦИФІЧНІ РИСИ КОНФОРМІЗМУ ТА НОНКОНФОРМІЗМУ ЯК РІЗНОВИДУ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Політична поведінка громадян є важливою складовою демократичного процесу, яка відображає рівень участі населення у формуванні та реалізації державної політики. Виокремлюються два ключові типи поведінки – конформістська та нонконформістська. Конформістська політична поведінка передбачає підтримку чинної влади, дотримання встановлених норм і правил, участь у виборах. Така поведінка сприяє стабільності політичної системи, але водночас може знижувати рівень критичного мислення та громадянської активності в умовах авторитаризму. Натомість нонконформістська поведінка проявляється у формі протестів, бойкоту виборів, створення альтернативних політичних рухів, участі в несанкціонованих акціях тощо. Вона свідчить про критичне ставлення до існуючої політичної системи й орієнтацію на її трансформацію. Хоча така поведінка може призводити до політичної нестабільності, вона також є важливою для забезпечення змін, відновлення справедливості та демократичних принципів. У статті проаналізовано соціально-психологічні чинники, що впливають на вибір тієї чи іншої моделі політичної поведінки, зокрема вплив групових норм, авторитету, освіти, рівня політичної культури та громадянської самосвідомості. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між особистісними рисами індивіда та його політичною активністю. Актуальність дослідження обумовлена зростанням політичної поляризації в українському суспільстві та потребою в ефективному діалозі між громадянами і владою.

Ключові слова: політична поведінка, конформізм, нонконформізм, громадянська активність, політична культура, протест, демократичне суспільство.

Lesya Levchenko. SPECIFIC FEATURES OF CONFORMISM AND NONCONFORMISM AS A TYPE OF POLITICAL BEHAVIOR

Citizens' political behavior is a crucial component of the democratic process, reflecting the degree of public participation in the formation and implementation of state policy. Within this process, two key types of behavior are distinguished – conformist and nonconformist. Conformist political behavior involves support for the current government, adherence to established norms and rules, participation in elections. This type of behavior contributes to the stability of the political system but may also reduce levels of critical thinking and civic engagement, especially under authoritarian regimes. In contrast, nonconformist behavior manifests in the form of protests, election boycotts, the creation of alternative political movements, participation in unauthorized demonstrations, and similar actions. It reflects a critical attitude toward the existing political system and a desire for its transformation. Although such behavior can lead to political instability, it also plays a vital role in driving change, restoring justice, and upholding democratic principles. The study analyzes the socio-psychological factors that influence the choice of one or another model of political behavior, including the impact of group norms, authority, education, the level of political culture, and civic awareness. Particular attention is given to the relationship between individual personality traits and political activity. The relevance of the research is underscored by the growing political polarization in Ukrainian society and the need for effective dialogue between citizens and the authorities.

Key words: political behavior, conformism, nonconformism, civic engagement, political culture, protest, democratic society.

Постанова проблеми в загальному вигляді. Політична поведінка громадян – важливий показник рівня демократичного розвитку суспільства. Вона формується під впливом культурних, соціальних, психологічних та інституційних чинників. Одними з найбільш яскравих форм прояву політичної поведінки є конформізм і нонконформізм, які мають суттєві відмінності у мотивації, ступені залученості до політичного процесу та готовності до опору чи підкорення.

Політична поведінка є важливою складовою функціонування будь-якої політичної системи. Вона відображає рівень політичної культури суспільства, зрілість громадянської свідомості, а також характер взаємодії між індивідами та владою. У цьому контексті особливої уваги заслуговують такі протилежні, але водночас взаємозалежні форми політичної поведінки, як конформізм і нонконформізм. Вони репрезентують дві базові реакції на політичні впливи: пристосування або опір.

Мета статті (постановка завдання). Метою цієї статті є визначення специфічних рис конформізму та нонконформізму як форм політичної поведінки, аналіз їхнього прояву в сучасному політичному середовищі, а також виявлення умов, які сприяють формуванню кожної з форм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Адорно Т., Милгрем С. визначає конформізм, як зміну поведінки чи переконання в результаті реального чи уявного тиску групи. Важливим в цьому контексті є те, чи змінюється поведінка індивіда та його переконання поза групи. Проявляти конформність означає не лише діяти як інші, а й піддаватися впливу інших [1; 10].

Бекешкіна І. та Почепцов Г. зазначають, що конформізм є неминучим результатом розвитку суспільства [3; 4]. Зімбардо Ф. та Арндт Г. вважають, що ХХ століття може бути назване століттям конформізму [2; 11]. Келман Н. і Гарфілд Е. стверджують, що сучасні культури розрізняються по ступеню впровадження схильності до конформності серед своїх членів [7; 9]. На думку, Рудича Ф. і Романюка А., ціною соціального схвалення є конформізм і втрата незалежності особистості, водночас тенденція до конформності – фундаментальна властивість індивіда [5; 6].

Виклад основного матеріалу. До характерних рис політичного конформізму належать: соціальна зручність, прагнення уникнути конфліктів через підлаштування під «загальноприйняте»; відсутність ініціативи, людина уникає особистої участі в політичному житті; авторитарне мислення, схильність до сліпого підкорення лідеру чи авторитету; поведінковий автоматизм, участь у виборах чи інших формах активності носить радше символічний, аніж свідомий характер; пасивна участь, участь у виборах чи політичному житті часто є формальною; соціальний тиск, поведінка зумовлена страхом бути виключеним із групи; залежність від авторитету, сприйняття політики через призму «вищої волі» або «керівної сили». У масовій політичній культурі (особливо авторитарного типу) конформізм забезпечує стабільність, але пригнічує громадянську ініціативу та креативність.

Досліджуючи конформізм як різновид політичної поведінки, доцільно розглянути його психологічні основи. Зокрема, інтерес представляють результати класичних психологічних експериментів, досвід яких може бути екстрапольований на політичне життя.

Почепцов Г. зазначає, що чим більша інформованість населення про певні події (випадки суїциду, підпалів тощо) тим більша кількість проявів подібної поведінки [4 с. 41].

На нашу думку, цей висновок є особливо актуальним в сучасних умовах інформаційного суспільства. В ЗМІ та соціальних мережах постійно транслюється інформація про певні прояви політичної поведінки, думки, позиції. Це неминуче призводить до зростання конформності політичної свідомості, а отже і політичної поведінки виборців. У новинах, політичних аналітичних програмах лунає багато думок від політиків, аналітиків, науковців, які часто присвоюються виборцем і подаються як свої.

Цікавими для аналізу є експерименти Мілгрема С. Вивчення того, що відбувається з людиною, коли накази осіб, наділених владою, розходяться з переконаннями їх совісті. Експерименти довели, що більше 60% піддослідних виконують накази за будь-яких умов, навіть якщо бачать їх загрозливий характер. Людина більше схильна не виконувати наказ, якщо поряд знаходиться хтось, хто також не виконує його. Серед основних факторів, які породжують підкорення, Мілгрем виділив емоційну віддаленість жертви, присутність носія влади та його легітимність, інституціональність влади та вплив групи, що розкріпає [10, с. 27].

На думку автора, наслідки такого підкорення ми можемо бачити у суспільстві, коли поведінка людини цілеспрямовано формується з дитинства. Тут встановлюються такі норми політичної поведінки, які майже ніхто не наважиться порушити через побоювання покарання або несприйняття іншими. Тиск конформності позначається на людині особливо сильно, якщо вона потребує схвалення або підтримки; недостатньо вірить в себе; відчуває тривогу, занепокоєння. Серед чинників, що найчастіше штовхають людину до конформізму, можна виділити бажання бути прийнятим групою та уникнути участі аутсайдера або бажання отримати важливу інформацію.

Значну увагу аналізу соціального та політичного конформізму приділяв у своїх роботах Мертон Р. Згідно зі схемою Мертона, тотальне підпорядкування – конформізм – має на увазі згоду із суспільними цілями та законними засобами їх досягнення. Варто зазначити, що за Мертоном, конформізм представляє собою єдиний шлях недевіантної поведінки. Тобто конформізм – це не прояв відхилення від норми і закону, а, навпаки, прилаштування до них і, як він сам каже, дія в ім'я реалізації власних цілей на підґрунті чинних норм та законів [7, с. 274].

Адорно Т. виділяє декілька типів особистості, серед яких і конформна особистість. За думкою Адорно, конформність – це перш

за все наслідування шаблонних цінностей. Супер-его такої людини так і не розвинулося достатньо міцно, і особа знаходиться під впливом зовнішніх уявлень. Найбільш очевидним механізмом, що лежить в основі цього синдрому, є страх виділитися з більшості. Він також описує так званий «синдром конформіста». Суть його полягає в тому, що стереотипи, які приходять ззовні, стають інтегрованими всередині особи в її загальну узгоджену систему цінностей. Сприйняття стандартів більшості важливіше, ніж критичне переосмислення. Забобони є лише засобами зовнішньої ідентифікації з групою, до якої особа належить або хотіла б належати [1, с. 105].

Можемо зробити висновок, що у будь-якому суспільстві пристосування, підпорядкування як визначеним культурою цілям, так і засобам, зазвичай широко поширено. Певним чином можемо стверджувати, що якби справа йшла інакше, було б неможливо підтримувати стабільність і спадкоємність суспільства. Поведінка в рамках загальноновизнаної ролі, орієнтована на досягнення основних цінностей групи, є скоріше правилом, а не виключенням. Навпаки, заперечення цілей і засобів зустрічається найрідше. Люди, які заперечують, знаходяться в суспільстві, проте вони не належать до нього. Не розділяючи загальну орієнтацію, вони можуть бути віднесені до членів даного суспільства чисто фіктивно. Ці особи в деяких сферах діяльності відмовляються від визначених даною культурою цілей, доходячи в полярному випадку до повного заперечення цілеспрямованої діяльності, а їх пристосування не узгоджено з інституційними нормами. Це означає, що в деяких випадках джерелом їх поведінкового пристосування є частково та сама соціальна структура, яку вони по суті справи відкинули, а також що їх існування в межах соціальної зони само по собі не складає проблеми для населення, орієнтованого на загальноновизнані цінності.

Якщо конформізм – універсальна людська якість, постає питання: чи здатні люди активно протистояти соціальному тиску? Тиску конформності, здійснюваному в масштабах всієї країни, протистояти значно важче. Люди починають щиро міняти свій образ думок і дій, втрачаючи індивідуальність. Яким чином цьому можливо протистояти? Нонконформіст – одинак, здатний успішніше чинити опір тиску групи, якщо він володіє достатнім розумом і творчими здібностями; проявляє терпимість й наполегливість; вірить в себе і стійкий до стресу.

Політичний нонконформізм – це усвідомлене відхилення від загальноприйнятих полі-

тичних норм і практик. Його сутність полягає у свідомому спротиві, часто – навіть попри загрозу санкцій або соціального осуду. Нонконформізм характеризується такими ознаками: критичне мислення та рефлексія; високий рівень політичної свідомості; активна громадянська позиція; готовність до відповідальності; ціннісна автономія, рішучість відстоювати власну політичну позицію попри тиск; ризикованість, готовність до репресій або соціальної ізоляції.

Нонконформістська поведінка часто стає рушієм соціальних змін і важливим елементом політичного плюралізму в демократичних суспільствах. У демократичних системах нонконформізм розглядається як прояв плюралізму. У недемократичних – часто стигматизується як «деструктивна» або навіть «антидержавна» поведінка.

Люди цінують власну свободу та самостійність. Тому, коли соціальний тиск стає настільки сильним, що виникає реальна загроза їх свободі, вони нерідко бунтують. Такий нонконформізм може проявлятися у формі реактивного супротиву. Це так званий «ефект бумеранга», коли люди діють всупереч чомусь.

Ще одна форма прояву нонконформізму – прагнення ствердження власної унікальності. Тут ми маємо справу з парадоксом – хоча більшість людей не хоче відчувати себе «білою вороною», кожний прагне у чомусь бути «не як усі». Людині подобається відчувати свою унікальність і бути хазяїном власного життя. Але в той же час люди – соціальні істоти, що мають базову потребу належати до тієї чи іншої групи.

Нонконформізм – це соціально-політична позиція, яка протиставляє себе існуючій системі речей. Під нонконформізмом в рамках філософії політики розуміється дуже широке явище – це будь-яка форма незгоди і протесту проти соціально-політичної системи, що існує в даний момент і в даному просторі [6, с. 71]. Нонконформізм завжди має ідеологічне підґрунття, тобто базується на певних уявленнях про те, яким має бути суспільство. Лише небажання жити в пригнобленому стані не є достатньою підставою для бунту. Онтологічним базисом нонконформізму є світогляд, що характеризується непокорю і протестом.

Політичний нонконформізм знаходиться не в рамках загальноприйнятого політичного, а поза ними. Цей вибір припускає глибинну зміну парадигм самого політичного. Нонконформізм можна розглядати як граничний випадок політичного. Альтернатива, запропонована нонконформізмом, виходить з потенційно

іншої структури політичного, ніж та, яка існує зараз. Тут можуть бути найрізноманітніші варіанти – від мінімальної альтернативності до максимальної.

Часто нонконформізм затверджує нелегітимність або часткову нелегітимність влади. Люди, які висують нонконформний політичний проект, як правило, утворюють «революційну еліту» в суспільстві [5, с. 90].

Нонконформізм іноді схильний до насильства, для затвердження альтернативної моделі часто необхідно зруйнувати існуючу. У нормальному випадку в будь-якій політичній системі насильство направлено проти тих, хто порушує внутрішнє законодавство, основні нормативи політичного, а також для віддзеркалення потенційної зовнішньої агресії або завоювання чужих просторів. Революційне ж насильство направлено в абсолютно іншу сторону – проти існуючої системи і, приховано, проти тієї сакральності, на якій вона заснована. Нонконформізм наполягає на зміні ціннісних систем. Політичне служить тією зоною, тим оперативним полем, де знаходяться механізми ефективного здійснення цієї зміни.

Цікавим є те, що якщо в якості нонконформістів спочатку виступає менша група людей, але вона має шанси схилити більшість на свою сторону. Меншість здатна змінити не тільки зовнішні думки представників більшості, але, що набагато важливіше, і їх внутрішні переконання. Для цього меншість повинна мати відповідний стиль поведінки: категорично заявити свою точку зору; проявити волю до дії; уникати розколу своєї єдності.

Виникає питання – чи можлива незалежна поведінка людини в політиці, чи може вона здійснити незалежний вибір, спираючись виключно на власні інтереси або переконання? На це запитання однозначної відповіді не існує. Зазвичай, тільки у людській спільності може бути реалізований той чи інший інтерес індивіда або можуть бути екстрапольованими його переконання. Але беззаперечним є твердження, що людина, яка володіє достатніми знаннями та досвідом, може здійснювати власний політичний вибір, не піддаючись будь-якому виду тиску.

Проаналізуємо, чому значна частина людей все-таки схильна піддаватися тиску з боку інших. Першим джерелом впливу виступає винагорода. Це можливість забезпечити позитивні результати для людини або групи шляхом надання допомоги при досягненні бажаної мети, або шляхом надання цінної винагороди. Люди використовують винагороду під час ведення певного торгу: ти мені, я тобі [11, с. 472].

Друге джерело – примус. Він проявляється у спектрі від фізичного насилля до ознак прихованого несхвалення. Загроза застосування ініціатором примусу своїх владних можливостей, суб'єктивно переживається індивідом як тиск [11, с. 195].

Третім джерелом впливу є компетентність, яка базується на спеціальних знаннях та здібностях.

Загальновідомо, що більшість людей звикли прислухатися до лідерів думок, експертів, інфлюенсерів тощо, природньо відчувати певну довіру до авторитетної думки. Тому політики під час виборів оточують себе значною кількістю відомих людей (артисти, спортсмени, діячі науки і культури тощо). Протистояти такій «компетентності» можна завдяки усвідомленій аргументації. Наприклад, спортсмен ви гарний, але політика навряд чи ваша сфера. Разом з цим, можливо є свідомо відмова сліпо наслідувати думку авторитета.

Четверте джерело – інформація. Це вплив, заснований на переконливому змісті повідомлення. А якщо це повідомлення має ще і логічні аргументи, то бажаний ефект буде дуже високим.

П'яте джерело – це референтна влада, або вплив, який заснований на ідентифікації з іншим індивідом, групою або прагнення такої ідентифікації. Такий вплив використовується у випадках, коли особа захоплюється кимось або ідентифікує себе з якоюсь групою та прагне бути схожим на її представників. У таких випадках людина може неусвідомлено копіювати їх поведінку і підкорюватися впливу, прагнучи стати «своїм». Також має місце прояв і негативної ідентифікації, який відбувається у випадку, коли людина хоче відокремити себе від несимпатичної або непривабливої людини. Можливою є і навмисна відмова від копіювання нецікавої поведінки.

Шостим джерелом виступає легітимна влада. Такий вплив засновується на праві або повноваженнях вимагати. Одна особа має право або повноваження вимагати від іншої поводити себе певним чином. Генерал надає наказ військам, шкільний вчитель вимагає від учнів, а політичний лідер (керівник політичної партії) може наполягати перед членами своєї партії на обов'язковому виконанні його умов [2, с. 393]. Соціальні ролі диктують прийняття легітимних прав та обов'язків кожного співучасника соціальної взаємодії. Коли ж хтось відхиляється від загальноприйнятих соціальних норм, його вважають аутсайдером і до нього застосовують дисциплінарні санкції.

У всіх шести базових основах соціальної влади, які несуть у собі типи засобів, що використовуються для застосування впливу на реальні вчинки та поведінку людини, є місце для можливого прояву феномена реактивності. Основний зміст полягає у тому, що людям притаманно захищати свою особисту свободу. Коли свобода потрапляє під загрозу, вони застосовують усі можливі засоби (конструктивні та деструктивні) для її захисту. Людина має у своєму поведінковому арсеналі кілька видів протистояння соціальному впливу. На цій підставі вона може продукувати і свою незалежну політичну поведінку [3, с. 50].

Таким чином, з достатньою упевненістю можна стверджувати, що політична поведінка особистості, навіть в умовах сильного психологічного тиску, може мати відносно незалежний характер, якщо будуть враховані чинники нейтралізації зовнішньої дії. Кожен вид психологічного впливу має свої види психологічного протистояння, які цілком дієві в умовах соціально-політичної взаємодії. Разом з цим, враховуючи відносну незалежність політичної поведінки особистості, слід звернути увагу на умови, які забезпечують більш-менш вільний політичний вибір. Це підвищена пильність, високий рівень самосвідомості, широкий світогляд, розвиненість критичного мислення.

Підсумовуючи аналіз психологічних основ конформізму та нонконформізму як форм політичної поведінки, автор пропонує власну типологію електоральної політичної поведінки. Критерієм класифікації є ступінь схильності індивіда піддаватися колективному, груповому тиску при здійсненні політичного вибору. На цій основі виділяємо чотири типи електоральної поведінки:

Справжній конформіст – тип виборця, схильний у більшості випадків сприймати думку групи, піддаватися тиску з боку інших осіб, колективу, ЗМІ і при цьому приймати нав'язані установки як власні переконання.

Зовнішній конформіст – тип виборця, схильний лише зовнішньо піддаватися груповому або іншому тиску, не змінюючи при цьому внутрішніх переконань. Така людина може мати власну політичну позицію, але за наявності тиску нехтувати нею, приймаючи сторону більшості задля досягнення психологічного комфорту.

Індивідуаліст – тип виборця, електоральна поведінка якого орієнтована на власну вигоду та максимальну користь, тобто він може піддаватися тиску з метою отримати певну інформацію, визнання, матеріальні блага тощо. Цей

тип виборця, так само як попередній, може мати і власні переконання, проте поступається ними не з побоювань бути відкинутим, а для досягнення певної усвідомлюваної мети.

Послідовний нонконформіст – тип виборця, який у більшості випадків здійснює політичний вибір, ґрунтуючись на власних знаннях, досвіді, результатах власного аналізу, не піддається тиску, проте сам може впливати на установки та поведінку інших виборців.

Дана типологія відображає не лише зовнішні причини політичної поведінки, а саме її внутрішній психологічний базис, так як людина не схильна визнавати те, що діє під тиском інших суб'єктів.

Отже, експериментальні дослідження показують, що особі важко поодинокі чинити опір тиску. Люди реагують на свої розбіжності з колективом по-різному. Одна людина прагне пристосуватися, уподібнитися іншим. Інший вимагає визнання рівноправ'я своєї позиції з думкою більшості. Третій же йде на конфлікт, добиваючись зміни, перебудови загальної ситуації відповідно до своїх переконань. Проблема «індивід і група» перетворюється на проблему «більшість і меншість». Причому вплив в групі розподіляється не тільки зверху вниз і від більшості до меншості, а й в протилежному напрямку.

На нашу думку, вирішення конфліктних ситуацій залежить не стільки від арифметичної більшості, скільки від ступеня активності тих людей, які щось пропонують, їх здатності переконати тих, хто не визначився. Однак, підміна єдності одноманітністю та боязнь інакodomства неминуче ведуть до застою, конформізму, порушення демократичних норм і маніпулювання свідомістю мас від імені пасивної, а деколи навіть фіктивної більшості.

На думку автора, саме творче мислення завжди припускає наявність варіантів, між якими можна і потрібно обирати. Саме цього катастрофічно не вистачає нашій системі виховання. Догматичний стиль навчання, розрахованого переважно на передачу і засвоєння готових знань і орієнтованого на такі моделі, в яких тільки одна відповідь, одне рішення правильне, а решта – помилкові, також формує чорно-біле світосприймання.

Ми не заперечуємо, що вірність принципам і твердість переконань є позитивними людськими якостями. Але якщо вони не поєднуються з творчим мисленням, вони перетворюються на свою протилежність. Тому саме творче, варіативне мислення є підґрунтям для розвитку нонконформізму та запорукою того, що людина не стане жертвою некомпетентного, деструктивного зовнішнього впливу.

Сучасна Україна – приклад суспільства, в якому співіснують обидві тенденції. З одного боку, спостерігається значний рівень політичної пасивності частини населення, що відображає традиційні форми конформізму, зокрема в пострадянському поколінні. З іншого – суспільство неодноразово демонструвало нонконформістську здатність до мобілізації, протестів і самозахисту. Майдан 2004 та 2013–2014 років як приклади масового політичного нонконформізму. Волонтерський рух та самоорганізація громад – прояви свідомої громадянської активності [8].

В Україні політичний конформізм довгий час формувався під впливом тоталітарного минулого та радянського спадку. Страх перед владою, правовий нігілізм, апатія до участі у виборах – приклади глибинного конформізму [4, с. 61]. Водночас Революція Гідності, волонтерський рух і опір російській агресії демонструють високий рівень політичного нонконформізму, особливо серед молоді та громадянського суспільства. Українське суспільство перебуває на перехресті трансформацій, де формується новий тип громадянської

свідомості, що балансує між традиційною пасивністю та активним протестним потенціалом.

Висновки. Конформізм і нонконформізм як форми політичної поведінки є не лише індикаторами політичної культури, а й важливими механізмами взаємодії громадян із державою. Їхнє співвідношення формує політичну атмосферу в суспільстві. Для України ключовим завданням є формування умов, у яких нонконформізм не переслідуються, а використовується як механізм розвитку демократії. Водночас критичне мислення має стати інструментом переходу від сліпого конформізму до усвідомленої громадянської участі. Конформізм і нонконформізм є двома крайніми, але водночас взаємодоповнюючими формами політичної поведінки. Їх співвідношення в суспільстві є індикатором політичної культури, рівня громадянської свідомості та демократичної зрілості. Для розвитку українського суспільства важливо стимулювати критичне мислення, громадянську активність та захищати право на інакомислення як базову політичну цінність.

Література:

1. Адорно Т. Актуальність філософії. Пер. з нім. Віталія Брижніка. Схід. 2018. № 5 (157). С. 99–106.
2. Арндт Г. Джерела тоталітаризму. Пер. з англ. П. Тарашук. К.: Дух і літера, 2020. 592 с.
3. Бекешкіна І. Політична культура та політична поведінка в Україні. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. К.: Ін-т соціології НАН України. 2020. С. 45–59.
4. Почепцов Г. Тоталітарна людина. Нариси тоталітарного символізму і міфології. К.: Дух і літер. 2024. 176 с.
5. Романюк А. Політична поведінка: соціально-психологічний аналіз: монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка. 2016. 220 с.
6. Рудич Ф. Політична психологія: навчальний посібник. К.: Либідь. 2011. 256 с.
7. Garfield E. The Anomie-Deviant Behavior Connection: The Theories of Durkheim, Merton, and Srole. Essays of an Information Scientist. 1987. Vol. 10. P. 272–281.
8. Freedom House. Nations in Transit Reports. URL: <https://freedomhouse.org>
9. Kelman H. Compliance, Identification, and Internalization: Three Processes of Attitude Change. Journal of Conflict Resolution. 1958. Vol. 2, No. 1. P. 51–60.
10. Milgram S. Obedience to Authority: An Experimental View. New York: Harper & Row, 1974. 224 p.
11. Zimbardo P. The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil. New York: Random House. 2007. 551 p.

Дата надходження статті: 25.06.2025

Дата прийняття статті: 07.07.2025

Опубліковано: 01.10.2025